

UOT 634.1/7

ORXAN BAĞIROV

ORDUBAD RAYONUNDA BECƏRİLƏN PERSPEKTİVLİ ƏRİK FORMALARI

Çöl ekspedisiyaları, stasionar və kameral-laborator şəraitlərdə yerinə yetirilmiş tədqiqat işində Ordubad rayonu ərazisində becərilən əriyin yerli və introduksiya olunmuş sortlarına aid üstün göstəricilərə malik 12 formasının pomoloji göstəriciləri öyrənilmiş və nəzarət olaraq götürülmüş Haqverdi sortu ilə müqayisəli təhlil edilmişdir. İlk olaraq becərilən ərik genofondunun 54,3%-nin yerli, 11,4%-nin introduksiya olunmuş sortlar, 34,3%-nin isə formalardan təşkil olunduğu təsdiqlənmişdir. Pomoloji tədqiqatlar nəticəsində ərik formalarının 41,9%-i fərqlənmişdir. Dequstasiya zamanı Ordubad-12, Dəstə-4, Dəstə-9 və Aza-4 formaları yüksək balla qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, ərik formalarının 66,7%-i sənaye əhəmiyyətli meyvə bağlarının salınmasında və seleksiyaya dair tədqiqat işlərində istifadə üçün perspektivlidir.

Açar sözlər: *ərik, forma, genofond, pomoloji göstərici, dequstasiya.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri “2021-2025-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 2021-ci il 12 mart tarixli Sərəncam imzalamışdır. Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində meyvə məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ixracəyə uyğun və ekoloji təmiz meyvə məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılması, muxtar respublikanın rayonlarında relyef və iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla yeni meyvə bağlarının salınması müəyyənəşdirilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında çəyirdəkli meyvə bitkiləri içərisində becərilən ərik sortları 24,3%-lə sayca üstünlük təşkil edir. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış ərik çəyirdəklərinin analizi nəticəsində tədqiqatçılar bu bitkinin Naxçıvan ərazisində becərməsinin çox qədim tarixə malik olduğunu qeyd etmişlər [7, s. 36; 2, s. 188]. 1848-ci il Qafqaz filokser komitəsinin meyvə bağlarının yoxlanılmasına dair hesabatında qeyd edilmişdir ki, Ordubad rayonu becərilən ərik sortlarının müxtəlifliyinə görə Zaqafqaziyanın qabaqcıl rayonlarından biri hesab edilə bilər [7, s. 37].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində əriyin 33 təsərrüfat əhəmiyyətli sortunun mövcud olduğu müəyyənəşdirilmişdir ki, bunlardan Ordubadi, Abutalibi, Balyarım, Ağ ərik, Badamı, Təbərzə, Toxum Şəmsi, Haqverdi, Qırmızı Naxçıvan, Ağca nabad, Sarı badamı, Xosrovşahı, Ağ növrəst, Qırmızı növrəst, Şalax, Ağ təbərzə, Qırmızıyanaq sortları digərlərinə nisbətən daha geniş şəkildə becərilir. Naxçıvanın ərik sortlarının 90,9%-ni yerli, 9,1%-ni isə introduksiya olunan sortlar təşkil edir. Ekspedisiyalar zamanı ərik sortlarının əsasən muxtar respublikanın Ordubad rayonunda yetişdirildiyi aşkar edilmişdir.

Ordubad rayonu ərazisinə gedilən ekspedisiyalar zamanı yerli və introduksiya olunan sortlara aid çox sayda formalar aşkar edilmişdir ki, onlardan üstün keyfiyyət göstəricilərinə malik olan Ordubad-6, Ordubad-12, Gənzə-5, Dəstə-4, Dəstə-9, Kotam-2, Əndəmic-7, Nüs-Nüs-3, Aza-4, Gilançay-3, Vənənd-7, Vənənd-10 geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. Ümumi olaraq Ordubad rayonunda becərilən ərik bitkisinin genetik ehtiyatının 54,3%-i yerli, 11,4%-i introduksiya olunmuş sortlar, 34,3%-nin isə perspektivli formalar təşkil etdiyi müəyyənəşdirilmişdir.

Ərazidə becərilən üstün bioloji və pomoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən ərik sortları vardır ki, bu sortlar meyvələrinin yüksək keyfiyyəti, ağaclarının xarici şəraitə

asan uyğunlaşmasına görə sənaye və seleksiya nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mövcud olan yerli və introduksiya olunmuş ərik sortları ötən əsrin ortalarından elmi əsaslarla tədqiq olunmağa başlanmışdır. Becərilən əriyin bir çox sortlarının biomorfologiyası Ə.Rəcəbli [5, s. 96-98], T.Tağıyev [6, s. 41-45], T.Talıbov [7 s. 45-62], C.Əliyev və Z.Həsənov [4, s. 412-413] tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin zamanla mövcud şərtlər üzündən ərik sortlarının öyrənilməsinə birtərəfli yanaşılmışdır. Sortlar seçilərkən onların bioloji və pomoloji göstəriciləri nəzərə alınmalıdır. Odur ki, Ordubad rayonunda becərilən əriyin sort və formalarının tam sistemli şəkildə öyrənilməsi və istifadəsi üçün səmərəli təkliflərin işlənilib hazırlanması aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatda material olaraq Ordubad rayonunda becərilən əriyin üstün göstəricilərə malik 12 forması götürülmüş və nəzarət sortu olaraq ərazidə rayonlaşdırılmış Haqverdi [1, s. 118] sortu ilə müqayisəli təhlil edilmişdir. Tədqiqat çöl ekspedisiyaları, stasionar və kameral-laborator şəraitlərdə yerinə yetirilmiş, sort və formaların istifadə yetişkənliyi dövründə toplanılan meyvələrin forması, üç ölçüsü (hündürlüyü, eni, uzunluğu), rəngi, kütləsi, lətin konsistensiyası, çəyirdəyin ölçüsü, kütləsi və s. "Meyvələrin pomoloji təsviri" haqqında xüsusi vərəqdə qeyd edilmişdir. Dequstasiya 5 ballı sistemlə qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat obyektı olan sort və formaların bioloji və pomoloji xüsusiyyətləri toplanılan materiallara əsasən meyvəçilikdə qəbul olunmuş [3, s. 64-70; 11, s. 74-78; 9, s. 16-30; 8, s. 61-64] metodikalardan, Z.Həsənov və C.Əliyevin "Meyvəçilik" [4, s. 43, 411-414], L.Simirenkonun "Помология" [10, s. 213-233] kitablarından istifadə edilərək öyrənilmişdir.

Tədqiq olunan formalar sarı, açıq sarı, tünd-sarı, yaşılımtıl-sarı, narıncı rənglidir. Meyvələrin üç ölçüsünə görə ən böyük göstərici Dəstə-4 (46,4x41,5x38,5 mm) formasında olmuşdur. Aza-4 formasının üç ölçüsü (44,4x39,0x35,7 mm) Dəstə-4 və *Ordubad-12* (46,0x41,3x37,4 mm) formaları istisna olmaqla digər formalarından üstündür. Ən böyük en kəsiminin diametri formalarda 38,5-28,8 mm arasında dəyişir. Ən yüksək en kəsimin diametri formalarından Dəstə-4 formasında qeydə alınmışdır. Formalardan 83,3 faizində ən böyük en kəsimin diametri 30,0 mm böyükdür. Formaların 33,3%-də meyvələrin üç ölçüsü, 41,7%-də isə ən böyük en kəsimin diametri nəzarət olaraq götürülmüş Haqverdi sortundan (43,7x39,0x35,5 mm) böyükdür.

Formalarda meyvənin orta kütləsi 36,0-58,4 q arasında dəyişir. Ən yüksək kütlə Dəstə-4 formasında (58,4 q) qeydə alınmışdır. Meyvənin kütləsinə görə formaların 58,3%-i orta, 41,7%-i isə yüksək kütlə qrupunda yer almışdır. Formaların 41,7%-də meyvənin kütləsi nəzarət sortu ilə müqayisədə üstün göstəriciyə malikdir. Cədvəldən göründüyü kimi Dəstə-9 (56,2 q) və *Ordubad-12* (52,2 q) formalarında meyvənin orta kütləsi Dəstə-4 istisna olmaqla digərlərindən yüksəkdir.

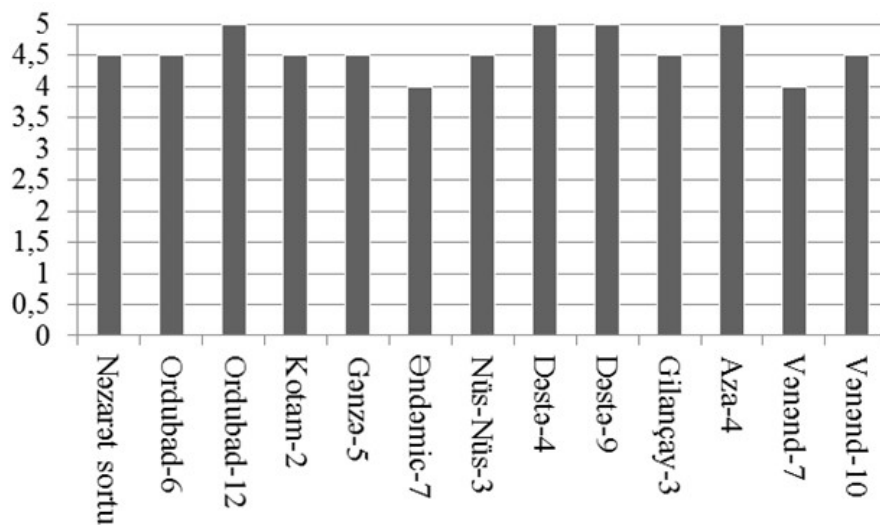
Cədvəldən göründüyü kimi, çəyirdək ölçüsünə görə ərik formalarında ən yüksək göstərici (30,0x20,0x15,4 mm), ən kiçik isə Gilançay-3 (20,4x16,5x12,0 mm) formasında qeydə alınmışdır. Formaların çəyirdəyinin kütləsinə görə ən yüksək göstərici 3,1 q-la Əndəmic-7 və Aza-4, ən az göstərici isə 1,8 q-la Gilançay-3 formasında müşahidə edilmişdir. Formaların 58,3%-də çəyirdəyin kütləsi nəzarət olaraq götürülmüş Haqverdi sortundan (2,5 q) az olmuşdur ki, bu da lət faizinin yüksək olmasına müsbət təsir göstərmişdir. Formaların 41,7%-nin çəyirdəyi lətdən ayrılır.

Cədvəl

Ordubad rayonunda becərilən ərik formalarının əsas göstəriciləri

Forma	Meyvə			Lət		Çəyirdək			Meyvədə (%)	
	Rəngi	Ölçüsü (mm)	Kütləsi (q)	Rəngi	Konsistensiyası	Ölçüsü (mm)	Kütləsi (q)	Lətdən ayrılması	Çəyirdək	Lət
Nəzarət sortu	sarı, gün düşən tərəfi qırmızı	43,7x39,0x35,5	44,0	açıq-sarı	orta dərəcədə bərk, çox şirəli	26,5x19,3x14,3	2,5	ayrılmaz	5,7	94,3
Ordubad-6	narıncı, az bir hissəsi qırmızı ləkəli	41,7x35,5x33,2	46,0	sarı	zərif lifli, şirəli	26,2x15,5x11,7	2,3	ayrılır	5,0	95,0
Ordubad-12	sarımtıl	46,0x41,3x37,4	52,2	sarımtıl	nisbətən bərk, şirəli	26,0x16,4x12,2	2,5	ayrılır	4,8	95,2
Kotam-2	sarı, gün düşən tərəfi qırmızımtıl	43,0x39,0x35,5	43,5	sarımtıl	orta dərəcədə bərk və şirəli	24,5x15,0x14,0	2,4	çətin	5,5	94,5
Ganza-5	tünd-sarı	44,0x39,2x35,9	39,7	açıq-narıncı	nisbətən bərk, şirəli	25,0x17,4x13,6	2,1	orta dərəcədə	5,3	94,7
Əndəmic-7	yaşılmtıl-sarı	40,6x33,3x30,5	43,0	açıq-sarı	orta dərəcədə bərk və şirəli	23,2x15,3x11,0	3,1	ayrılır	7,2	92,8
Nüs-Nüs-3	açıq-narıncı	38,4x32,4x28,8	38,0	qızılı-sarı	zərif lifli, şirəli	21,7x14,4x12,0	1,9	ayrılmaz	5,0	95,0
Dəstə-4	açıq-sarı	46,4x41,5x38,5	58,4	açıq-sarı	bərk və şirəli	27,0x19,4x14,6	2,5	orta dərəcədə	4,2	95,8
Dəstə-9	sarımtıl, üzəri qırmızı nöqtəli	39,6x36,2x30,0	56,2	açıq-sarı	orta dərəcədə bərk və şirəli	24,0x15,5x12,0	2,5	ayrılmaz	4,4	95,6
Gilançay-3	açıq-sarı	38,2x31,6x30,5	36,0	açıq-sarı	bərk, az şirəli	20,4x16,5x12,0	1,8	ayrılır	5,0	95,0
Aza-4	yaşılmtıl-sarı	44,4x39,0x35,7	46,0	açıq-sarı	az lifli, şirəli	30,0x20,0x15,4	3,1	ayrılmaz	4,7	95,3
Vənənd-7	tünd-sarı	40,8x36,0x35,2	42,0	narıncı	orta dərəcədə bərk və şirəli	23,2x16,2x13,3	2,3	ayrılır	5,8	94,2
Vənənd-10	açıq-narıncı	41,5x39,0x37,0	36,5	açıq-narıncı	nisbətən bərk, şirəli	25,2x15,1x12,5	2,0	orta dərəcədə	5,5	94,5

Formaların meyvələrində çəyirdək faizi göstəricisi 4,2-7,2% arasında dəyişir. Ən az çəyirdək faizi Dəstə-4 (4,2%), ən çox isə Əndəmic-7 (7,2%) formasında olmuşdur. Əndəmic-7 istisna olmaqla digər formalarda çəyirdək faizi nəzarət sortuna nisbətən (5,7%) az olmuşdur ki, bu da lət faizi ilə tərs mütənəsibdir. Belə ki, 83,3%-də lət faizi nəzarət olaraq götürülmüş Haqverdi sortu (94,3%) ilə müqayisədə yüksəkdir. Ümumiyyətlə, tədqiq edilən formaların 41,7%-də lət faizi 95,0%-dən yuxarı olmuşdur. Formalar arasında ən yüksək lət faizi 95,8%-lə Dəstə-4 formasında qeyd alınmışdır. Dəstə-9 (95,6%) formasında lət faizi çox az fərqlə Dəstə-4 formasından aşağı olsa da, digər formalardan üstündür.

Qrafik. Ərik formalarının dequstasiya qiyməti (bal).

Qrafikdən göründüyü kimi, formaların 75%-i dequstasiya zamanı 4 baldan yüksək qiymət almışdır. Ordubad-12, Dəstə-4, Dəstə-9, Aza-4 formalarında dequstasiya qiyməti 5 bal olmuşdur. Dequstasiya zamanı formaların 50%-i 4,5 balla qiymətləndirilmişdir. Formaların 33,3%-i dequstasiya zamanı nəzarət olaraq götürülmüş Haqverdi sortu (4,5 bal) ilə müqayisədə yüksək qiymət almışdır. Gənzə-5, Vənənd-10 meyvənin ən böyük en kəsiminin diametrinə, Ordubad-6 kütləsinə, Gilançay-3, Nüs-Nüs-3 lət faizinə görə üstün göstəriciləri ilə seçilsələr də, dequstasiya zamanı Ordubad-12, Dəstə-4, Dəstə-9, Aza-4 formalarına nisbətən az balla qiymətləndirilmişlər.

Torpaq və iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla meyvəçiliyin rayonlar üzrə yerli şəraitə uyğun inkişaf etdirilməsi və əhalinin il boyu meyvə ilə təmin edilməsi dövlətin aqrar siyasətində əsas yer tutur. Nəticə etibarilə Ordubad rayonunda becərilən ərik bitkisinin öyrənilməsi “2021-2025-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda müvafiq tədbirlərin icrasında mühüm əhəmiyyət kəsb edərək sort və formaların genofondu tam olaraq qorunmalı və seleksiya yolu ilə daim təkmilləşdirilməlidir. Muxtar respublikanın rayonlarında müasir aqrotexniki qaydada becərilən və hər il artan istehsal həcminə uyğun olan meyvə bağlarının salınmasında əmtəəlik və sənaye əhəmiyyətli perspektivli ərik sort və formalarının becərilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ərazisində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadəsinə icazə verilmiş və mühafizə olunan seleksiya nailiyyətlərinin Dövlət Reyestri. Bakı, 2020, 185 s.
2. Həsənov Ə. Qədim yurdun möcüzəli təbiəti və insan zəkası. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 224 s.
3. Həsənov Z.M. Meyvəçilik: Laborator-praktikum. Bakı: MBM, 2010, 343 s.
4. Həsənov Z.M., Əliyev C.M. Meyvəçilik: Dərslik. Bakı: MBM, 2011, 520 s.
5. Rəcəbli Ə.C. Azərbaycan meyvə bitkiləri. Bakı: Azərnəşr, 1966, 247 s.
6. Talıbov T., Babayeva S. Ərik. Bakı: Elm, 1997, 92 s.
7. Tağıyev T.M. Naxçıvan MSSR-də qiymətli meyvə sortlarının morfoloji-bioloji xüsusiyyətləri // Naxçıvan Kompleks Zonal Təcrübə Stansiyasının Elmi Əsərləri, 1969, VII buraxılış, s. 33-48.
8. Лабораторный практикум по плодоводству / А.В.Зарицкий. Благовещенск: Даль ГАУ, 2012, 118 с.
9. Методические рекомендации по производственному сортоиспытанию косточковых плодовых культур / Сост. Косых С.А., Ялта: Государственный Никитский ботанический сад, 1984, 38 с.
10. Смирненко Л.П. Помология. Т. III: Косточковые породы, Киев: Урожай, 1972, 422 с.
11. Самигуллина Н.С. Практикум по селекции и сортоведению плодовых и ягодных культур: Учеб. Изд. Мичуринск: Мич ГАУ, 2006, 197 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orxan_bagirov@mail.ru

Orkhan Baghirov**PERSPECTIVE FORMS OF APRICOT CULTIVATED
IN THE ORDUBAD REGION**

According to the field expeditions, the researches done in the stationary and cameral-laboratory conditions, the pomological parameters of 12 forms of the local and introduction sorts of apricot cultivated in Ordubad region were studied and they were analyzed in comparison with Hagverdi sort. Firstly, 54,3% of the cultivated apricot genofund in the Ordubad region were confirmed to be local sorts, while 11,4% of them proved being introduction sorts, and 34,3% being consist of forms. As a result of the pomological researches 41,9% apricot forms had been elected. During the degustation *Ordubad-12*, *Dasta-4*, *Dasta-9* and *Aza-4* forms were highly estimated. During the investigation it is proved that 66,7% of apricot forms are perspective for using in planting of the industry importance fruit gardens and in the investigations related with selection works.

Keywords: *apricot, form, genofund, pomological parameter, degustation.*

Орхан Багиров**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ФОРМЫ АБРИКОСА, КУЛЬТИВИРУЕМЫЕ
В ОРДУБАДСКОМ РАЙОНЕ**

В исследовательской работе, осуществленной путём полевых экспедиций в стационарных и камерально-лабораторных условиях, изучены помологические показатели 12 форм абрикоса с высокими показателями, принадлежащих к местным и интродуцированным сортам, выращиваемым на территории Ордубадского района, и произведено сравнение с контрольным сортом Хагверди. Выявлено, что 54,3% выращиваемого генофонда абрикоса на территории Ордубадского района составляют местные сорта, 11,4% интродуцированные сорта, а 34,3% составляют формы. В результате помологических исследований выделено 41,9% форм абрикоса. При дегустации, формы Ордубад-12, Даста-4, Даста-9 и Аза-4 оценены наиболее высокими баллами. Во время исследований выявлено, что 66,7% форм абрикоса являются перспективными для посадки промышленно важных садов и исследовательских работ по селекции.

Ключевые слова: *абрикос, форма, генофонд, помологический показатель, дегустация.*

(Akademik Tariyel Talıbov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olma: İlkin variant 18.03.2021

Son variant 28.04.2021